

Meerten B. ter Borg

Universiteit Leiden

***Het gewone als vindplaats van het bijzondere –
religie van alledag of waarom poets ik mijn tanden***

Inleiding

Wat ik U hier voorleg is een illustratie van de wetenschappelijke overtuiging dat de mens een animal religiosum is, een religieus dier. Volgens dit idee van Thomas Luckmann is de mens een door en door religieus wezen. Ontkerkelijkheid betekent dan ook niet en verdwijnen van religie, maar slechts een de-institutionalisering ervan. Een historische vorm van het bedrijven van religie maakt geheel of gedeeltelijk plaats voor een andere. Maar voor wat? Volgens Luckmann voor een geprivatiseerde religie. Maar wat moeten we ons daarbij voorstellen? Meestal stelt men zich er iets religieus bij voor, dat lijkt op de geïnstitutionaliseerde religie, maar dan zelf gemaakt. Iedereen zou zijn eigen theologie bij elkaar sprokkelen. Dit is de zogenaamde *bricolage* theorie.

Wat daar ook van zij, ik verdedig de stelling dat er meer is. Als de mens een door en door religieus wezen is, dan moeten daarvan sporen terug te vinden zijn tot in de meest banale details van het dagelijks leven. Maar als dat zo is, hoe kom je dat dan op het spoor? Door in het gewone naar het bijzondere, het religieuze te zoeken. Er moet in het dagelijks leven meer religie terug te vinden zijn dan religieuze denkbeelden. We moeten er ook verloren gewaande religieuze gebruiken kunnen terugvinden, zoals rituelen.

Ik begin mijn verhaal met te vertellen hoe ik rituelen opvat; daarna beschrijf ik een seculier ritueel, het tandenpoetsen, dat ik vervolgens in een historisch kader plaats, dat van het secularisatieproces. Daarna zeg ik iets over de veelheid van rituelen in de huidige tijd. Tenslotte kom ik terug bij de vraag waarmee ik dit essay begon: kan men dit ritueel duiden als een voorbeeld van gedeïnstitutionaliseerde religiositeit.

Ritueel als marker

In nogal wat samenlevingen, die wel eens primitief genoemd worden, bestaat een ritueel waarin de mensen in korte tijd getransformeerd worden van kind naar volwassene. Aan het begin is men kind. Tijdens het ritueel bevindt men zich in een onaangenaam niemandsland. Men is niets, men zit tussen twee werelden in. Het enige dat houvast geeft zijn de beproevingen waaraan men wordt onderworpen. Als het goed is gloort aan het einde van die periode de volwassenheid. Men heeft de rechten en de plichten van een echte man of vrouw.

Wij, in onze geavanceerde samenleving, kennen een dergelijk ritueel niet. Wat daarvan de oorzaken ook zijn, laat ik nu nog in het midden. De vraag is: wat zijn de gevolgen van het ontbreken van een dergelijk ritueel. Eén van de gevolgen is dat de jongeren zich jarenlang bevinden in het niemandsland. Men is geen kind en men is geen volwassene, of erger nog, men wordt dan weer als volwassene en dan weer als kind behandeld. Net als men dacht voor volwassen door te kunnen gaan, wordt men als kind behandeld, en andersom. In onze cultuur duurt dat niemandsland jaren en de mensen die zich daarin bevinden worden er beetje gek van. Soms zijn ze balorig en brallerig, dan weer depressief en hangerig, maar steeds ongemakkelijk. Dan weer verzetten ze zich vanaf hun hangplek tegen de realiteit in zijn geheel en dan weer

adoreren ze begeistert een spiritueel leider in de vorm van een onsmakelijke popmuzikant. Dat heet puberteit of adolescentie. Het onmogelijke gedrag van de puber wordt vooral toegeschreven aan de hormonale verbouwing, waaraan hij onderworpen is en die is inderdaad niet gering. Maar deze nadruk op biologische oorzaken van dit gedrag staat een helder inzicht in de sociaal-culturele oorzaak in de weg. Die oorzaak is: het ontbreken van een duidelijke definitie van hun situatie. Anders gezegd: het hybride karakter van hun situatie.

Daarmee is een belangrijke functie gegeven van datgene, waar het ons om gaat: het ritueel. Een ritueel, zoals het initiatieritueel, waarnaar ik verwees, markeert sociale posities en sociale betekenissen en maakt daarmee de positie van de spelers in het sociale spel duidelijk. Het geeft de spelers houvast omtrent hun status en identiteit. Een ritueel geeft aan: dit is het spel en zo moet het gespeeld worden.

Het ontbreken van een dergelijk ritueel bezorgt de mensen een sluimerend onbehagen, een crisisgevoel. Men weet niet waar men aan toe is, men weet niet precies wie men is en men weet dus niet precies wat men moet doen. Dat onbehagen kan diep gaan. Men voelt zich onrein.

Wat het ritueel allemaal ook mag zijn, het is ook een zogenaamde *marker*, EEN MERKTEKEN. In dit praatje wil ik die gedachte uitwerken.

Wat is een marker? Een marker is een teken dat iets een bepaalde betekenis geeft. In de tijd van voor de computer markeerden we systeemkaarten met zogenaamde ruitertjes. Een uniform is ook een marker. Het maakt van een mens een gemakkelijk herkenbare functionaris. Markers definiëren het sociale verkeer en het discours en maken het zo helder en overzichtelijk. Dankzij markers weten we in een groot aantal gevallen waar we aan toe zijn, welk gedrag van ons wordt verwacht.

De constructie van markers in het algemeen en rituelen in het bijzonder, vindt ten dele zeer bewust plaats. Er worden uniformen en rituelen, ceremonies ontworpen. Maar vaak gebeurt dit ook op het niveau van het praktische bewustzijn. Zonder dat men er acht op slaat, zonder dat men zich er rekenschap van geeft, ontstaan er geleidelijk rituelen.

Alle rituelen zijn markers, maar niet alle markers zijn rituelen¹.

Rituelen zijn markers die uit handelingen bestaan. Soms zijn het eenvoudige handelingen, soms zijn het zeer ingewikkelde. Soms zijn ze religieus van aard, soms niet, soms nauwelijks. Soms zijn ze collectief, soms individueel. Maar ook de meer individuele rituelen zijn vaak sociaal van aard, zoals afkloppen op ongeverfd hout.

Ik geef een paar voorbeelden van collectieve rituelen die geleidelijk hun functie hebben gekregen. Het opstaan van het publiek als de rechtbank binnenkomt, geeft aan dat men zich bewust is van de bijzondere, eerbiedwaardige status ervan.

Het massaal afsteken van vuurwerk betekent we het er met zijn allen over eens zijn dat we een nieuw jaar zijn binnengeschreden.

Een kroning geeft aan dat iemand tot nader order koning is.

¹ Handelingen die regelmatig plaatsvinden maar geen markeringsfunctie hebben, worden ook wel onder ritueel gedrag begrepen, ik zou ze "routines" noemen

Een hedendaags ritueel

Ik zal langer stil staan bij een individueel, en zelfs intiem ritueel, dat ik zelf van binnen uit ken.. Ik ben er niet speciaal op uit U bij mijn intieme leven te betrekken, hoewel dat in de mode is, het is meer uit praktische overwegingen dat ik dit voorbeeld neem.

Welnu. Ik poets mijn tanden twee maal per dag. Hoe is dat zo gekomen? Ik ben het gaan doen onder dwang van opvoeders die het tot hun taak rekenden mij te domesticeren, mij tot een beschaafde en dus frisse burger van onze natie te maken. Jarenlang is dagelijks gecontroleerd of ik het deed, honderden malen ben ik teruggestuurd om het over te doen, en toen op een goed moment die controle en de dwang ophield, ben ik ermee doorgedaan, zogenaamd omdat ik het kunstgebit zo lang mogelijk wilde ontlopen.

Langzaam maar zeker echter kreeg het tandenpoetsen een heel andere functie. Stilaan en ongemerkt werd het een ritueel dat de overgang markeert van het leven van de dag naar het leven van de nacht en vice versa.

Dit drong langzaam tot me door en om duidelijk te maken hoe, moet ik U nog dieper in mijn persoonlijk leven involveren. Ik beken dat het voorkomt dat ik mijn tanden niet poets. Niet omdat ik het vergeet, dat komt niet voor, maar omdat ik op een verre hotelkamer ontdek dat ik vergeten ben een tandenborstel in te pakken. Als dat gebeurt, voel ik mij de hele dag ongemakkelijk. Er klopt iets niet helemaal. Ik voel me misplaatst. Het is alsof ik ingebroken ben in een orde waarin ik niet thuis hoor. Het is alsof ik de orde van alledag heb geschonden. Niet erg, en er is niemand die het merkt of die er iets van zegt. Maar ik weet het wel. Ik voel mij enigszins onrein.

Als tanden poetsen voor mij in de eerste plaats was voortgekomen uit angst voor de tandarts, dan zou ik zeker gehoor hebben gegeven aan de oproep van mondhygiënistes om na iedere maaltijd de tanden te poetsen, in plaats van twee maal pal achter elkaar, namelijk voor en na het slapen. Ik daar wel eens aan begonnen, maar als ik midden op de dag mijn tanden poets, dan voelt dat raar, als een anomalie, een ongerijmdheid.

Tandenpoetsen is voor mij dus niet in de eerste plaats een instrumentele handeling met een duidelijk doel, namelijk het ontlopen van het kunstgebit. Het is een ritueel waarmee ik de overgang van de ene levensvorm naar de andere markeer. Als ik dit ritueel veronachtzaam, dan voel ik mij licht gedesorienteerd en zelfs enigszins schuldig..

Wij voelen hierbij een lichte dwang en die is er ook. Met ieder negeren van de rituelen tasten wij enigszins de orde aan bij de gratie waarvan wij leven

In de literatuur over rituelen wordt vaak gewezen op het dwangmatige, om niet te zeggen bijna dwangneurotische karakter dat rituelen vaak hebben. Het moet precies volgens de regels. Mensen beseffen hoe fragiel de orde is die ze ondersteunen door het uitvoeren van rituelen. Als we ophouden met zoiets onbenulligs als het tanden poetsen, waar is dan het einde? We komen op een hellend vlak terecht. Daarbij beseffen mensen dat het voortbestaan van de orde van hen afhangt. Als we de orde, bij de gratie waarvan we leven, niet zeer nauwkeurig handhaven, dan houdt die orde op te bestaan. Dus is het zaak de rituelen zo nauwkeurig mogelijk te volgen.

Rituelen hebben een bijzondere betekenis. Zij geven betekenis aan wie we zijn en wat we zijn en waar we mee bezig zijn. Zij geven wat we doen ook nog legitimiteit. Ze schragen daarmee ook ons gevoel thuis te zijn in de wereld. Ze maken onze oriëntering in de wereld mogelijk.

Het is dan ook heel begrijpelijk waarom zoveel rituelen religieus zijn, of waarom zoveel momenten juist door middel van juist religieuze rituelen worden gemarkeerd.

Rituelen, hoe onbenullig ook, hebben door hun markeringsfunctie al een aparte plaats in de ordening van alledag. De markers onderscheiden zich van ander gedrag, doordat ze aangeven wat de betekenis van dat gedrag is. Hun bijzondere status, die naar het religieuze neigt, blijkt uit het feit dat we ons schuldig en onrein voelen ten aanzien van de heersende ordening, als we de rituelen negeren. En dan hebben we het nog maar over aardse rituelen. Rituelen winnen aan robuustheid als ze in verband kunnen worden gebracht met iets dat zich aan iedere menselijke willekeur onttrekt, dat wil zeggen, als ze een religieuze meerwaarde krijgen.

Die religiositeit geeft de rituelen een soort onaantastbaarheid die men van mensen niet kan verwachten. De overgang tussen het nachtelijke leven en het leven van de dag werd eeuwen lang gemarkeerd door een gebed, en dat niet alleen omdat er nog geen tandpasta bestond. In een wereld met veel geringere zekerheden dan de onze, is het zaak de zekerheden die er zijn, zo goed mogelijk te beveiligen tegen de onbekendheid, het onbestemde, het gevaarlijke, de vertwijfeling. Die zekerheden betroffen de ordening, waarin men leefde. Tegen de willekeur en de chaos de ordening. Op alle mogelijke manieren liep het leven gevaar en men kon niet anders dan wat men in de hand had uit te buiten. Dat kreeg een goddelijke sanctie, die meteen voorkwam dat mensen hun eigen nukken gingen volgen en op eigen houtje gingen handelen. Het goddelijke was het begin van de great chain of being, waarin de mens zijn plaats had. Het niet goed voltrekken van rituelen betekende een inbreuk op die goddelijke ordening. Dat liet men wel uit zijn hoofd.

In de slechte oude tijd waren, met andere woorden, veel rituelen heilig. Wie zijn rituelen niet of niet goed verrichtte, voelde zich niet alleen licht ongemakkelijk, hij was in feite zondig. Hij had een schuld op zich geladen ten aanzien van de wereldorde in het algemeen en God in het bijzonder.

Hiermee hebben we verklaard waarom zo vele rituelen religieus zijn, zozeer zelfs, dat ritueel en religieus ritueel bijna synoniem zijn in het dagelijkse spraakgebruik.

Daarbij moet men zich realiseren, dat is de crux van mijn betoog, dat mensen niet aan rituelen doen omdat ze religieus zijn, maar eerder religieus zijn omdat ze aan rituelen doen. Religie staat in dienst van een aardse ordening die in dienst staat van de noodzaak om zich in de werkelijkheid te oriënteren, die in dienst staat van de wil om te overleven.

Ritueel en secularisatie

De cabaretier Wim Sonneveld heeft eens getracht de lachers op zijn hand te krijgen door te vertellen hoe hij als Rooms-katholieke jongeling 's morgens vroeg tijd won: Door tegelijkertijd zijn ochtendgebed te doen, zijn tanden te poetsen en zijn blaas te ledigen in de wastafel. Hoe moeten we dit duiden?

Ik denk dat de grap werkt omdat het verhevende en het meest basale lichamelijke worden vermengd. Twee verschillende sferen, die tegengesteld leken worden onder één noemer gebracht. Die noemer heet *haastige routine*. Het ritueel dat juist opgestegen leek naar transcendente verten, waar het zich losmaakte uit de alledaagse lichamelijke onbehagen, is met één klap terug, met zijn voeten op de grond.

Een andere reden waarom de grap van Sonneveld leuk is, is omdat er zoveel onthuld wordt van wat er met het religieuze aan de hand was. Veel rituelen, zoals het ochtend gebed, hadden allang bijna al hun transcendente connotaties verloren. Ze waren puur binnenwereldlijke markers geworden, die de tijd indeelden en zo een ordening in het leven tot stand brachten. Dat neemt niet weg dat katholieken in Nederland, door dat routineuze, verseculariseerde ochtendgebed, vast gebakken zaten aan een ordening, die door de kerk werd gedragen. Anders gezegd, door het ochtend gebed, hoe rudimentair ook, herbevestigde Sonneveld, ochtend na ochtend, waar hij hoorde: in de katholieke zuil.

Het was een wankele zuil, en door zijn relativiserende grappen heeft Sonneveld ongetwijfeld het zijne bijgedragen aan de ontzuiling. Toen de ontzuiling zich eenmaal voltrokken had, verloor het ochtendgebed, dat zijn betekenis al kwijt was, ook zijn functie. Niet langer ingebed in een religieuze ordening, maar eerder in een utilitaire, blijft het tandenpoetsen over.

In een maatschappelijke ordening die goeddeels losgezongen is van een transcendente kosmos, die dus seculier geworden is, blijft het ritueel bestaan. Maar het krijgt, op het eerste gezicht, een los bestaan, lukraak. De ordening van de wereld is in handen gevallen van de mensen en dat geldt ook voor de markers en dus ook voor de rituelen. Het is, zoals gezegd, niet zo dat mensen aan rituelen doen omdat ze religieus zijn. Mensen zijn religieus omdat ze aan rituelen doen. Het ritueel is een sociale functie: het helpt de werkelijkheid te ordenen. Religie is ook een sociale functie: die van het bekrachtigen van die sociale ordening door er een status van bovenmenselijkheid aan te geven.

Hier beneden gaan we lustig door met het voltrekken van rituelen. Daarmee markeren we de ordening zoals deze nu is. Utilitair, individualistisch, snel. Sommige rituelen veranderen snel, andere langzaam. Sommige rituelen markeren de stemming.

Wat bij Sonneveld van belang is, is dat we te maken hebben met een overgangsritueel, niet met de teloorgang van het ritueel. Het oude ritueel bestaat nog en wordt nog voltrokken en het nieuwe ritueel, het tandenpoetsen, heeft nog een voornamelijk instrumentele functie.

Het ochtendgebed is daarbij meer dan een markering van de overgang van het nachtleven naar het dagleven. Het herinnert er ook aan dat we ons moeten gedragen volgens bepaalde wetten en normen en het voegt ons, iedere dag weer, in een ordening die loopt van ons persoonlijke leven tot de wil van God en de hele kosmos, die daar tussen in zit. Het is een hiërarchische en betrekkelijk statische orde. Met het doen van het ochtendgebed onderwerpt men zich aan die orde.

Op het eerste gezicht is tandenpoetsen een veel vrijblijvender en neutraler markering. Maar dat is slechts ten dele zo. Achter wat een simpele hygiënische handeling lijkt te zijn, staat ook het hele mythologie, net als bij het ochtendgebed. Niet alleen de strenge mondhygiëniste, maar ook de talloze commercials met het smetteloze McCleans gebit en de parelende Prodent-lach. En niet te vergeten de verhalen over ontluikende liefdes die in de knop werden gebroken door een gebrek aan frisse adem.

Begon men na het ochtendgebed vroom aan de nieuwe dag, na het tandenpoetsen begint men fris aan de nieuwe dag. De vrome en de frisse dag verschillen van elkaar in veel opzichten. Maar niet als dag en nacht. In beide gevallen stapt men een dag in die is gevormd door een mythe, die op zijn beurt het ethos aanstuurt en daarmee het gedrag. Maar wat zijn de verschillen? Als we die onmiddellijk zoeken in de tweedeling geseclariseerd en niet-geseclariseerd, dan

doen we de overeenkomsten te niet. Het verschil zit in de instantie die de mythologie aanstuurt. Bij het ochtendgebed is dat een officiële, religieuze instantie. Bij het tandenpoetsen is dat een veelheid van marketingapparaten. De religieuze instantie heeft in de loop van de tijd een ritueel doen. Daarmee reikt zij met haar macht tot in ons privé-leven.

De diverse marketinginstanties willen uiteindelijk alleen maar zoveel mogelijk tandpasta verkopen. Ze gaan daartoe bondgenootschappen aan met de gezondheidszorg. Ook zij oefenen macht uit over ons privé-leven. Maar uiteindelijk zijn wij het die van tandenpoetsen al of niet een markeringsritueel maken. Voor anderen begint de dag pas met een vers geurend bakkie koffie of met een eerste sigaret.

Rituelen zijn er dus nog. Maar wat we als zodanig adopteren, dat is aan onszelf. De inhoud is tamelijk vrijblijvend. Er wordt ook om geconcurrerd. Zet de radio aan bij het ontbijt en U krijgt via commercials te horen wat een goed begin van de dag geweest zou zijn geweest.

Mensen hebben markers nodig en dus ook rituelen. In een Christelijke samenleving bepalen de christelijke instanties wat de inhoud van de rituelen moet zijn. In wat ik de zineconomie noem bepaalt de markt in toenemende mate wat de inhoud van de rituelen is. Ik zeg markt, en niet bijvoorbeeld: commercie. Markt is een relatie tussen mensen, tussen aanbieders en consumenten. De commercie komt met suggesties, ook voor rituelen. De klant wikt en beschikt.

Zo komt het dat er te veel rituelen zijn in onze samenleving. Je hoort wel zeggen dat er te weinig zijn, dat het ritueel aan het verdwijnen is en dat de mensen er geen gevoel meer voor hebben. Ze hebben er meer gevoel voor dan ooit. Ze kiezen ze en ze maken ze zelf. Ze worden daar ook toe gedwongen. Als U dood gaat moeten Uw nabestaanden kiezen: ze hebben de mogelijkheid om zelf, geheel naar eigen smaak, een rouwdienst samen te stellen. In plaats van de dwang van de traditie is er een keur aan nieuwe tradities, waaruit men kan kiezen.

We zien nieuwe tradities ontstaan waar het gaat om collectieve rituelen. Bij het minste of geringste worden bloemen gelegd, kaarsjes gebrand, monumentjes opgericht, stille tochten gehouden. Soms gaat het spontaan, zoals bij de begrafenis van lady Diana, soms helpt de commercie een handje, zoals bij het rouwfestijn rond de zanger André Hazes. Het gaat hier om strikt binnenwereldlijke rituelen, waarbij de kerk eventueel, op afstand, hand en spandiensten verricht. Des ondanks is er sprake van een gewijde sfeer, die gemakkelijk geduid kan worden als impliciet-religieus.

Maar dit is niet alles. Het hele amusementsgebeuren, het wekelijkse stappen, het zijn even zovele rituelen die mensen de mogelijkheid geven tot uitdrukking te brengen wie ze zijn, hoe ze zijn en welk leven de moeite waard is.

Zo porberen mensen door middel van zelfgemaakte rituelen, op het niveau van het individu en op het niveau van het collectief, het leven een zin te geven door middel van rituelen.

Als ik zeg dat het ritueel niet verdwenen is, maar meer aanwezig dan ooit, in onze samenleving, dan is daarmee niet gezegd dat het ritueel ook even succesvol is als in de goede oude tijd. Bij cultureel antropologen treffen we analyses aan van rituelen, die bevredigend waren voor de hele samenleving. De gemoedrust werd hersteld, alsmede de vrede en de harmonie. Tegenwoordig worden dit soort analyses weliswaar vaak weggezet als te romantisch, dat neemt niet weg dat ze nuttig zijn, al was het maar om onze situatie ermee te kunnen contrasteren.

Moderne Westerse rituelen schieten op drie punten te kort vergeleken bij die uit de zo geïntegreerde premoderne samenlevingen.

Ten eerste is er de verbinding tussen het simpele ritueel en een bovenmenselijke instantie veel problematischer geworden. Een helder godsbeeld wordt steeds minder gangbaar

Ten tweede impliceert de vrijheid om zelf te mogen kiezen en construeren een geweldige vrijblijvendheid. Gevolg daarvan is dat de werking en de geloofwaardigheid van het ritueel van korte duur zijn. De rituelen krijgen dan ook een hype-achtig karakter.

Ten derde is de werkelijkheid die moet worden gemarkeerd door middel van rituelen zo gecompliceerd en dynamisch geworden, dat de werkelijkheid alleen nog maar in fragmenten gemarkeerd kan worden. Dit levert een tragische paradox op: De behoefte aan markers en dus ook aan rituelen groeit om je te kunnen oriënteren in de steeds ondoorzichtiger samenleving en tegelijkertijd raakt juist hierdoor een eenduidige traditie die markers kan leveren steeds verder uit het zicht.

Het gevolg is dat markers, en dus ook rituelen, steeds opnieuw moeten worden uitgevonden.

Conclusie

Als het goed is heb ik aannemelijk gemaakt dat we sporen van religie kunnen terugvinden in het leven van alledag, zoals in alledaagse rituelen. Door Luckmann geïnspireerd heb ik gezocht naar gedeïnstitutionaliseerde religie in het leven van alledag.

Rituelen blijven voortbestaan, maar dan wel geseculariseerd en geïndividualiseerd. Ze behouden de functie als marker. Het zijn sporen van religiositeit, maar zijn ze daarmee zelf ook religieus? Dat is een kwestie van definitie. Houdt men vast aan een definitie van religie waarin het geloof in een god maatgevend is, dan is de religiositeit uit de rituelen verdwenen. Opteert men voor een definitie van religie waarin de aparte status van de markeringen des levens centraal staat, dan moet men zeggen: markerende rituelen zijn religieus, maar slechts een beetje.

Literatuur

Bell, C. 1997. *Ritual: Perspectives and Dimensions*. New York: Oxford University Press.

Borg, M.B. ter. 2008. *Niet-institutionele religie in de moderne samenleving*. Universiteit Leiden: Oratie.

Gennep, A. van. 1960. *The Rites of Passage*. London: Routledge and Kegan Paul.

Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity.

Goffman, Erving. 1975. *Frame analysis : an essay on the organization of experience*. Harmondsworth: Penguin.

Grimes, R.L. 1996. (ed.). *Readings in Ritual Studies*. London: Prentice Hall.

Harvey, G., (ed.). 2005. *Ritual and Religious Belief, a Reader*. London: Equinox.

Laeyendecker, L. 1972. Religion in the Netherlands. In H. Moll, ed., *Western Religion* The Hague: Mouton de Gruyter.

